

A próbatétel helye, a gyengék igaza

Illyés Gyula *Szembenézve* című kötete

A *Szembenézve* kötet az 1930-as évek végétől 1943-ig keletkezett verseket tartalmaz. A háborút közvetlenül megelőző, illetve a háborús idő ez, amikor a front még nem ér Magyarországra, de a légitámadások már a hátszínre is fenyegetik. (A pusztítás beteljesedését, az 1944–1945-ös szakaszt majd az *Egy év* közvetíti.) A katasztrófa jelenlétét ellenpontozza a családi élet, gyermeke születése. A kettő együtt, valamint az életkora – harmincas éveinek negyvenesekbe fordulása, az életút közepének lassú elhagyása – fölbuzdítja benne a számvetés hajlamát, amelyet többször, féltréfásan juhász őseire vezetett vissza.

A kötet nem kapott különösebb kritikai visszhangot, a monográfiák sem tartják kiemelkedőnek. Inkább hanyatlónak. N. Horváth Béla Tamás Attilát idézve „kockáztatja meg” a korszak válságkorszakként kezelését: „Az első háborús évek zaklatott és értelmetlen valóságában született versekből [...] Tamás Attila is a szintetikusabb látásmódot, a szövegek kiérleltetését hiányolja, amikor ilyen kijelentést tesz: »A sokféle, a közepes ritkán meghaladó, különböző hagyományokat folytató (vagy ezeket keverő) vers együttesében néhány újabszerű is meghúzódik.« Megkockáztatható, Illyés mély alkotói válsága ez az időszak, hisz nemcsak a verstermés másodlagos” (hanem a próza is „kiérleltetlen”).¹ Izsák József ezzel szemben ezt írja: „Egyik bírálója szerint Illyés költői válságának jele ebben az időben, hogy versei egyre »prózaibbabbak« lettek, csikorognak, prózai ütemben cammognak és kopognak. Csakhogy ez az általánosítás rendkívül felületes, mert nem veszi figyelembe, hogy mindezt a tudatosság műveli, és nem a költői, művészi készség hanyatlása. A »prózaibb« minősített versek közben keletkeztek a népdallejtésű versek nagy számban. [...] Illyés költői-művészi átlagtjeljesítménye ebben az időben, bár nem hoz újat, nem marad alatta a korábbi évek színvonalának”.² A közismert versek közül talán egy sem szerepel a kötetben (még leginkább a *Hullaevők* és a *Bátrabb igazságokért!* ilyen). Ennek ellenére inkább az Izsák-idezetben megfogalmazódó szemléletet tartom megfelelő kiindulópontnak. Mindent egybevéve, épp a kötet vi-

szonylagos háttérbe szorítottsága ad módot az illyési hang elfogulatlanabb vizsgálatára, a katasztrófa előtti és alatti szemléletpróba és szemléletalakulás nyomon követésére.

Mind a három monográfus egybevéve vizsgálja a háborús évek költészetét.³ Természetesen az apokaliptikus helyzet kiemelt figyelmet kap. Tamás Attila többek között a „menekülők látványától ihletett vonulásképek”⁴ változataira és az istenes tematika láncolatára hívja föl a figyelmet. Izsák az *Áldozat* mellett a *Széchenyit* is Teleki Pál öngyilkosságára vezeti vissza. A korszak verseiről szóló fejezetet összegző meglátással kezdi: „A háború tovább növelte az elkülönülést, a lírai hős elidegenülését a világtól. Programmá lett a magány, a menetből való lemaradás, az egyes szám első személy. Soha ennyire nem került előtérbe az én [...] Ismétlődő motívumként tűnnek fel a fogylét, a szűkülő kör, az összezárt ajak, a pusztulás hamucsöndje, a halál nagy éjszakája.”⁵ (A magányról tett megállapítások bizonyos szempontból igazak, de mint majd látjuk, az elkülönülés nem szorítja háttérbe a közösségi érzést.) Mindhárman megpendítenek lehetséges párhuzamokat (Aranyt, Adyt), és kiemelten foglalkoznak a *Bátrabb igazságokért!* című verssel, Izsák és N. Horváth pedig még a *Széchenyire* térnek ki hosszabban, benne a nagy portréversek – például a *Bartók* – előzményét és méltó társát látják (joggal).

Mivel a továbbiakban nem a minőségi latolgatások, hanem a verslogika és a kötet gondolatmenete áll majd figyelmem előtérben, a színvonalról – hisz mégiscsak ez alapozza meg a költői gondolatmenet rangját – annyit szükségesnek látok kijelenteni, hogy a kötet versei között számos kiemelkedő van. És a kevésbé kiemelkedők is az igazi költészet szférájába tartoznak, ezeknek is vannak megemelkedő mozzanataik, illetve a könyv egészében plusz jelentőséget, jelentést nyerhetnek. A verselés, a hang „kicsiklásaira” maga a költő ad magyarázatot az előző kötetében (*Külön világban*) megjelent *Az én fülem sérti* című versében: „Az én fülem sérti leginkább, hogy alig / fordulnak egy-két kört e versek / szabott zenéjükön, egyszerre mindegyik / riasztó zajt recsegett [...] a lélek felsikolt,

¹ N. HORVÁTH Béla: *Illyés Gyula I. (1902–1944)*. Bp., Nap, 2021, 431.

² IZSÁK József: *Illyés Gyula*. Bp., Püski, 2002, 193. Izsák itt Féja Géza véleményével vitázik.

³ TAMÁS Attila: *Illyés Gyula*. Bp., Akadémiai, 1989; IZSÁK: *i. m.* (2002); N. HORVÁTH: *i. m.* (2021)

⁴ TAMÁS: *i. m.* (1989), 122.

⁵ IZSÁK: *i. m.* (2002), 183.

mint tányéron a kés / s egy szót nyög újra, újra – // Halál, halál, halál – bármerre fordulok”. (A verselésben egyébként az Izsák említette formák mellett a szabadon kezelt jambikus sorok az uralkodók.)

A kötetet három szonett nyitja. Mindegyik a fenyegetettségről, a halálról szól. Ám egyikben sem válik mindent elsöprővé a „nagy éjszaka”. A *Lehet még...* címűben a szerelmi közösség, a következőben a művészet és a táj, az *Újító halálban* a (művész)barátság (könnyen kikövetkeztethetően: József Attila a megszólított) és a hagyomány folyamatossága válik reményt adó ellenponttá. Már itt kirajzolódnak tehát a szemléleti sarokpontok.

A *Lehet még...* a mélységből szól. A bánat és a hazugság, a költői elnémulás és a „fölöttem-alattam” éjszaka irány- és támasztékvesztéséből. A sötétség mélyén az életértelmező költészetnél lényegibbnek bizonyul a szeretetelli egymásra hagyatkozás melege. A megismerésnél alapvetőbbnek az együttlét. A depressziósan eluralkodó szomorúság képes tagadni vagy legalábbis elfedni a létértelmet, de még ekkor is mentőövet nyújt a szeretetben megélt szűkebb közösség. A verset gondolati vázára csupasztva idézem: „Lehet még költő, aki [...] összezárt foggal [...] tartja a csöndet, a bút? S [...] épp e büszke csönddel lesz sorsa harsogón hazug? Hát ne legyenek. [...] csak te légy velem e hazudó csöndben / és életemben, oly odaillően, / mint testemben a szív, csak te vigyázzad [...] fölöttem-alattam nagy éjszakámat.”⁶

Bár a beszélő ezen a szélsőséges ponton elfogadja a költői elnémulást az alapvetőbb érték kedvéért, épp ez a végső érték – a szeretetelli egybekapcsoltság – lesz az alap, ahonnan a továbbiakban visszaépíthető a költészet, értelmet kaphat a látszólag értelmetlen létezés. Tulajdonképpen már ez az egy vers magába sűríti az illyési költészet- és világszemlélet magját. A vég (és az ezt abszolutizáló depresszió) állandó fenyegetettségével szembeszegezhető legmélyebben átélt tapasztalat a közösség érzése. A gyermekkori család, majd a saját család, a falusi, a baráti-művészi, a hagyománybéli közösség és a nemzet vágyott- valós közössége táplálja ezt a felismerést. Az istenélményt is ez helyettesíti Illyés számára, néha azt kiszorítva, de többnyire annak mintájaként, közelítéseként⁷ – kínzón tudatosítva ott a hasonlóan mély átéltség hiányát. „Hitetlenül és szóttan / ajakkal is jó e hajóban / szállni a hűvös űrön át. / Mária, szűz anya, / hallani Pannika, / Klárika, Sárrika énekszavát” – zárja a költő *Az ozorai templomban*

című versét. Leginkább a család és a szülőföld közegében tud bízni a számára néma Istenben: „Jámbor rokonok! Itten / úgy szállnék én is föld alá, / hogy mégsem örök a halál, / hogy újra fényre költethet isten!” (*Hegyi temető*); „Van isten? Ahogy volt, amíg / éltél, anyám?” (*Seb*).

A létértelem alapja tehát Illyés számára a szűkebb-tágabb közösség. Innen ered költészetének közösségi (például nemzeti) elkötelezettsége. A vállalt szolgálat nála tehát nem ideológiai erőlködés, hanem hasonló erejű alapélményen nyugszik, mint mások és a maga szerelmi, táji vagy elmúlástematikája. (Az persze későbbi vizsgálatra igencsak érdemes szempont, hogy a kisközösségekben szerzett tapasztalat miként terjeszthető ki a nagyobb közösségekre: népre, szegényekre, nemzetre, emberiségre.)

A *Lehet még...* zavarba ejtő szóhasználata, miszerint a költői némaság vállalható, mégis hazug, azt jelzi, hogy hiába elemibb létszint a közösség, az is csak azáltal lehet igaz és tartós, ha a helyzet tudat állandó ébersége – vagyis például és Illyés számára mindenekelőtt: a költészet – ügyeli, irányítja.

A második versben már helyreáll az átfogóbb létbizalom, és eszerint a rossz végül legyőzhető, illetve a maga helyén jóra váltható. A – tágan értelmezett – halál például lényeglátásra, valóságmegragadásra vezethet: „A tájban bennerejtezik a bánat, / mint az eszme a márvány tömegében [...] sejlik, mi bennük elrejtett nekem, / az üzenet s hogy még mi munka várhat [...] és vágyom minden fölöttem / lerontani, mert nyugodtan-derülten / az él nekem, ami átment egy halálon!” Itt is van zavarba ejtő mozzanat: a táj lényege a bánat? Akkor mi olyan lelkesítő a lényeglátásban? Értelmezésem szerint az, hogy a természeti örök körforgás melankóliája nem az egyetlen lényegi tapasztalat. A „márványban”, vagyis a művészetben – de az értelmes emberi cselekvésben általában – ott van a kiemelkedés, az eszmény lehetősége. Az ember feladata tulajdonképpen a természeti örök energiák megfelelő terelése, nemesítése. Ahogy megnemesül a táj egy szépen művelt szőlőhegyen. Nem véletlenül említem ezt a példát, mert Illyés számos alkalommal mutatja be költészetében a szőlőhegyet mint eszményi színteret. Ebben a kötetben is. Szőlőhegyen itt a *Középszer* és *A szőlőhegyre menet* „játszódik”, de ugyancsak idillien jelenik meg a művelt táj például az *Óda egy krumpliföldhöz* vagy a *Háborús délután* című művekben.⁸

⁶ A verseket a következő kiadás alapján idézem (olykor apró korrekciókkal, mint itt például a „hazug” helyesbítése): ILLYÉS Gyula: *Haza a magasban. Összegyűjtött versek 1920–1945*. Bp., Szépirodalmi, 1972

⁷ Kulín Borbála hívja fel erre a szakirodalomban a figyelmet: „a közösséghez tartozás erejének szakrális hátterét mutatja fel”. KULÍN

Borbála: *Etikum és esztétikum kapcsolata Illyés Gyula életművében*. Bp., MMA MMKI – L'Harmattan, 2017, 17.

⁸ Az idill korszakbeli jelentéséről Rónay László ír *Illyés paradoxonai* című tanulmányában: „A harmincas évek közepén Illyés költészetének egyik legfontosabb, mondhatjuk, meghatározó jelképe a haláltáncmotívum. [...] a haláltánc motívumát is sajátos módon mé-

Amilyen mélabús önmagában a természet (és talán a történelem?), olyan lehangoló a túlzott, lélektelen emberi beavatkozás. A gép többször mint a túlszabályozás jelképe, mint romboló erő jelenik meg (*Nem gépkocsi*: „Füstölt a föld, megforrt az ég, / kavarja, mint kanál a Gép”; *Bátrabb igazságokért!*: „hogyan zeng a táj és gépek és vasak / köpik dühük, hogy erő és anyag / és szolga gépként zörgő gondolat / és géprejára fejű szolgálhad”; *Próba-halál*: „Száll a gépén, küzd, *előz!* – Mit mivel / az idővel, melyet végül is nyer? / Akkor megint idő-üzni futkos, / akkor meg a célja elől bujdos.”). Az *Ami megmarad* címűben a város mint pusztulásra ítélt mesterséges közeg jelenik meg. Természetesen a modern háború is nagyrészt a gép világába visz. (Ám a háború ösztönoldalára szintén rámutat a költő, az *Amit vártunk* című versben: „Már magunk is pihegve vártuk, / villanjanak már meg az ágyúk! [...] mutassa meg iszonyú arcát / az isten vagy az ördög: Ő, / ki léssen értünk eljövő! – / Mi, a borzadók, tiszta szívvel / kívántuk: öljön már az ember! [...]”)

Az emberen belül is folyik a természeti tehetetlenség és az emelkedés küzdelme. A tehetetlenség eluralkodását főképp a *Részegség* és a *Pihegő* festi. A *Részegség*ben így: „Mint spongya vízzel, elme gonddal, / telítődöm, telek idővel / s kaptosodom, mintha borral [...] Oh, adjatok egy korty napot csak / és újult szívvel ébredek föl. // Minden múlik. No, ígyunk bátran. / Horkolnom így lesz jó a sárban / tökrészen az életemtől!” Az idő múlása – ami a kötet egyik visszatérő témája – csak a pusztá folytatódáshoz ad energiát. A *Pihegő* a lehúzó álmoságról szól („Alighogy kelek, feküdni vágyom”), és a végén kap ez a fáradtság tágabb jelentést: „maga a föld vagyok, / a mindenség ős lustasága”.

Az idő, a mindenség lehúzó tehetetlenségét, ismétlem, az ember a dolgok átlátásával, a körültekintő munkálkodással, vagyis az élet megemelésével, megnevelésével tudja ellensúlyozni. A valóság így nem ellenfél, nem gonosz, hanem tókesúly, megmunkálendő anyag. Ahogy *A tájban...* című versben írja: „Anyaggá válik lassan szép világom [...] mint szobor-terhes követ bontom, vágom”. Az *Óda egy krumpliföldhöz* című versben pedig így ír: „Fickándozik az ember untalan, / de megkomolyszik, kinek dolga van.” A megfontolt munka az első versek értelmében vett, termékeny „halálként” szedi le a nehézkessé tevő fölösleget az adott világról: „Vívás és harc, halál a munka / s lám a világot szüli újra” (*Férj, feleség...*). A munka a vele járó lemondás és szenvedés, illetve az általa elért lényegmegragadás révén maga is egy kis halál. Előleg a „jó halál”

reményéből, reményt ad, hogy a halál sem értelmetlen. Az értelmes halál Illyésnél nőnemű, mert újjászül: „Nékem / nő volt az isten is maga, / ő vegyen karjaiba, / engem ő olvasson magába / és szüljön aztán újra szépen, / ha már a halálom kívánja!...” (*Kamasz*); „De kisöcsém lesz odaát / minden halott; anyának hívjuk / az egy, közös halált” (*Civódók*).

Az értőn alakított anyag, természet – például egy szép táj – őrzi a belémunkált, belőle kibontott jelentést. A pontos leírás szinte önmagától csap át szellemi felismerésbe. Illyés talán legjellemzőbb versmenetének itt leljük föl az alapját. A költeményeiben a tárgyilagos leírást gyakran követi az immár teljesen természetesnek, sőt elkerülhetetlennek érzett síkváltás, amely egyetemes belátást sejtet vagy fogalmaz meg vagy sűrít képpé. A valóságismetre és -alakításra utalt hagyományos paraszti életmód ezért sajátos, mintegy költői kifinomultságot fejleszt ki (*A betegség értelméről*: „finom idegzettel, mint minden paraszt”). Az értőn munkálkodón nem elvont gondolatként, hanem áramlasként, ízként ömlik szét az értelem: „De bátor az, csak zümmög bútalán, / kinek kezében biztos munka van. / Mint testén át a fű, víz édesen / áramlik rajta békés értelem” (*Óda egy krumpliföldhöz*). Az „édes” (illetve a „mézes”) Illyésnél sokszor az érzékileg megragadható értelem jelzője. Ebben a kötetben viszonylag ritka szavak ezek, de itt is van további példa rá: „szívom szemem lehunyva / a nap mézes borát; / szívem kortyonként tanulja / a vénék mámorát” (*Novemberi kertben*). (Az idézetben szereplő „szív” viszont igen gyakori szó, mint általában, ebben a kötetben is. A szív Illyésnél – akár sokaknál, másoknál – a teljes valóság, a személyessé váló igazság felfogásának a szerve.) A gyakorlati, mintegy érzékileg fölfogható igazság egyben az igazi közösség alapja. A csak spekulatív igazságok szükségszerűen egy szűk kör kiváltságai lesznek. A népi életmód és a népművészet ezért felülmúlhatatlan minta Illyés számára. Ahogy kései naplójában a korfolyamatok miatt aggódva írja: „Hogy a »jó«-hoz változatlanul az tartozzék: keveseké, vagyis hogy a »magas« művészet most már-már mértani haladvány módjára szakadjon el a tömegektől, s legyen értők és szakértők mind kisebb körének titka és tulajdona, ebben majdnem olyan veszélyt látok, mint az atomerő kezelésében. Szétvethet egy szellemi világot. Mintha a népművészet jövőjét kutatva, ez a veszély ellen is szert lelhetnénk.”⁹

Az eszmélkedés és a hozzá fűződő tevékenység érleli ki a személyiséget: „Mindegyikünk az lett, ami / benne esz-

lyítik és ellenpontozzák azok a bukolikus hangulatot sugárzó képek, melyek kezdettől jellemezték e költészetet, oly nagy hatást téve a következő nemzedék versalkotására.” RÓNAY László: *Társunk, az irodalom*. Bp., Szépirodalmi, 1991, 137–138.

⁹ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 5. 1975–1976*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, ILLYÉS Mária, Bp., Szépirodalmi, 1991, 98.

meként kibomolt” (*Koponya*). A helyzettudat és a munkálkodás is a szülőföldhöz, tágabban a hazához és a nemzethez köti a személyiséget: „Egy kis halom, egy kis falu, egy kis nép – / kölöncök, indák, horgak: gyökerek! / Az Atyaúrsten sem ment már ki innét!” (*Középszer*). Az önmagát így átgondoló, az önmagában a közös hagyományt és alakító erőket tetten érő ember saját sorsában a nemzet sorsára ismerhet: „Kipróbáltatok magatok / már énbenem is, magyarok, // kipróbáltatok tüzetek, / a tűzre hamu-csöndetek. [...]” (*Kipróbáltatok magatok...*). Ilyenképpen kiérlelt identitással nincs külön boldogulás: „nem volt piritőbb még az öncsalás, hogy / van menekvés, külön szabadulás” (*Csúcs*). A közösséget cserben hagyó „menekvésnél” vonzóbb a közösségre való teljes ráhagyatkozás: „Ábrándom az volt ma nekem, / ha túl leszek az ötvenen, / a hatvanon, a hetvenen, / bujdoklás lesz a kenyérem. // Vénen és vaksin, kopaszon / botladozom az utakon, / vén ebként szívem odavon, / hol lelkeimmel ma is lakom. [...]” (*Ábrándom az volt...*).

Van helyzet, és a jelent nagyrészt ilyennek látja a költő, amikor már alig adódik lehetőség a valóság alakítására, a nemesítő munkára. Olykor marad az eszmélkedés ébersége: a megfigyelés, a szemlélés, a tanúskodás. Számos versben szól erről: „csak nézem, hogy mi van” (*Civódók*); „Hallgassuk az idő szavát” (*Nem gépkocsi*); „Ki hogy tud, úgy tanúskodik” (*Falu az éjben*); „Figyelt, / fülelt és mindent megjegyzett magának” (*A Móricz Zsigmond emlékkönyvbe*). Persze, ez se problémátlan. Félő, hogy a látott szörnyűségek visszahatnak a nézőre (például csüggedést vagy bosszúsomjat ébresztve benne). A *Medve* című vers a pusztta természetibe való ideiglenes lemerülést mint a figyelésnél kívánatosabb választást villantja föl: „jobb eltemetnem hát magam, / hogy ne lehessen az se vád, / a tehetetlen tanúság, / hogy látva-láttalak, világ!” Az igazi megoldás programját azonban valószínűleg a *Nem gépkocsi* utolsó versszaka fogalmazza meg: „Ha kérdezik, mi lesz holnap, / legyen erőm, mosolyogjak. / Oly szörnyű lesz, nem is állja, / ki már most meg nem bocsájtja.”

A tehetetlenség azonban fenntartja a hivatást illető képtelenséget. A kötetkezdő vers mellett az *Egy kis szél* fogalmazza meg ezt, az eredendő, költői és a mesterséges, gépi világot újra szembeállítva: „Fúhat a szél dombon, aljon, / nincs szélmalom, hogy forogjon; [...] Tele volna tettel, kedvvel, / de hisz a kutyának sem kell. [...] Az ember már meg se látja / azt a régi, kedves társat. / Mind a földön, földben kutat, / szemet, gáztat, meg olajat. // Nem a hú társ, nem a régi, / új segítség kell már néki. [...] Költő se kell már maholnap.”

A bölcs rezignációjú figyelem és a mesterséget illető kétely megeleveníti az Arany János-i hagyományt. A *Nem gépkocsi* az *Epilógust* idézi hangvételével, motívumaival és felező nyolcásaival: „Nem gépkocsi, csak egy kicsi /

fakó szekér, parasztkocsi / dökög velem, alig zörög, / por se kél a kerék mögött [...]”. Ugyanez az Arany-vers juthat eszünkbe a *Folyók, fjordok, kis falvak...* egy részletéről: „Ki bizakodón / mentem veled, az útmentére állok”. Az apokaliptikus helyzet Vörösmartyt hívja segítségül: „Mi vár rád még, megöszült / föld?” (*Légy*). Az ilyen rejtettebb utalások mellett több vers nevez meg költőtársakat, elődöket (Berzsenyit, József Attilát, Babitsot, Adyt, Móriczot). A nagy példák és a szülőföld ad tehát erőt a szembenézésre. A kettő egységes értékrendet képvisel, bizonyos nézetből viszont két ellentétes világ, a fentebb műveltség és a paraszti sorsé, amelyekhez egyaránt kötődik a lírai én. Ezúttal is több műben (*Székfoglaló, A pannon lélekre, A szegényekre, Számvetés*) fogalmazza meg Illyés azt a kettőslelkűséget, amelynek az életműben leghíresebb verse a *Nem menekülhetsz*. Itt a *A gyerekekre* című versben jut nyugvópontra a vívódás. A kettősség hivatást jelöl ki: „Ne feledjétek, kiket a jegenyék / sorsára küld / magából magasra: nem díszteni, / de vihar előtt veszélyt inteni”.

A kis hazai táj és a költészet egyaránt jelentéktelennek, tehetetlennek tűnik a történelem pusztító erőihez képest. Az általuk kínált minta mégis erőt adhat, mégis felülkerekedhet végül. A kötet számos darabja hirdeti, hogy a szenvedve is győztes igazság a látszólagos gyengeségben lép általában elének. Az elkerülhetetlen áldozat gyengeségnek látszik, de végül célba érhet. „Így néz a legyűrt nyers erő / a diadalmas jámborságra” – fogalmaz a *Párban* című vers. A kötet hangsúlyos helyén, az utolsó vers utolsó soraiban szintén ez a belátással felérő remény kap hangot:

„Mennyi nevelés, türelem
és kitartás és győzelem
emelődik a neveletlen,
ölni áradó ösztön ellen!
És szívemet okos keménység
szállja meg: erős, lám, a mélység,
erősebb a föld, mint az ember,
és félni sem kell, futni sem kell,
dönthet házakat, tornyokat,
áradhat tombolva a had,
legősibb nagy ellenfele,
mégis a béke győzi le!”
(*Mutatkozik...*)

Természetesen a fő minta a jézusi példa. Az igazság nem okvetlenül alakítja át érezhetően a világot, de legalábbis fölemel, fölé emel. A Teleki halálára írt *Áldozatban* mindez együtt van: „Vedd példának őt. Hogyha vért / szomjaznak fenn az istenek: / a népedé helyett / nyújtsd némán föl nekik a magadét. [...] Nem összeroppant, de fölmagasult! [...] És nemzetét ma az emeli fel, / ki súlyával

Sz. Eszteró
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Óda egy
krumpliföldhöz
című verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

lerogy. / Fölfelé futva példát így mutat, / ki jobbra-balra nem lel már utat.” A kötet betegségversei szintén – a szemlélődésre szűkült életről és – a fájdalom lehetséges értelméről szólnak. Legátfogóbban közülük *A betegség értelméről*.

Az áldozat, a gyengeség értelme persze csak esély, óhaj, olykor tapasztalat. A költő tudja, lehet, hogy az áldozat sem segít a közösségen, a többi emberen. Ilyenkor is marad azonban a köteleességteljesítés öntudata, a „megtettem (megmondtam), ami kell, és ezáltal megmentettem a lelkemet” igazsága. Fölsejlik emögött a világszemlélet (ami már például Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című versébe is belelátható), hogy a világ csak a próba helye. „Mert ami él, csak – átmenet!” – tanítja a *Körülvettelek...* Tetteinknek nem az eredménye a meghatározó (azt a „boldog Isten bírja”), hanem lelkigyakorlat-jellege. A *Szécsenyi* ennek a nagy verse. Legalábbis a vége ennek jegyében is értelmezhető:

„[...] adja meg nekünk mégis szép kegyként a sors az ő útját! – A félelem,
a szegyen és önmardosás vad elemeit,
mint gőzt – munkára váltani!
hogy lázas főnkön vigaszul a kéz a tett
verejtékét simítsa szét,
még akkor is, ha tudja elménk: hasztalan,
s szájunkon, az eltorzulón
kitörni e szó rángatódzik: „nem bírom!”
s a bomló lélek, mint a láng
meg-megszakad: száll szebb részével fölfelé! –
Az volt talán az istené.”

Próbátétel mezejének elég egy kis(ebb) nemzet is. Annak sorskérdéseit megélve szembesülni tudunk az ittlét kérdéseivel: „magához vonja mind a bajt, a szenvedést / (mellyel kis nép is egy világ) –: / Krisztusként, zsákmányával széttárt karja közt / a végtelent ölelve küzd”.

A betegség értelméről szintén hasonló szellemben végződik (megint csak Arany hangütését idézve): „Hallanak-e vagy sem, többet azt se kérd, / úgy szép az áldozat, hogyha: semmiért! / Nyújtsd hittelen szíved azon üresen: / »többi a te dolgod, édes istenem!«”

Az áldozatiság mellett megvan a hősiesség esélye is, de az itt háttérbe szorul. Mindössze egyszer, az *Áldozat* című versben van róla szó, akkor is szorososan az áldozat-

hozatallal összefűződve: „Barbár idő. De ilyenkor terem / Sárkányölőt a föld és Tűzlopót. / Barbár idők. De hősök s áldozók / ilyenkor győzhetnek a végzetten.”

A Bátrabb igazságokért! a gyengeségében is igaz, és ezért nem uralomra törő, sőt az „e világ” logikájával éppen hogy szembeszegülő szemléletet hirdet: „Óh, a ti igazságaitok! Az a sok / döntő s föltétlen igazság! A súlyosok, / a letiprók! – nem ők kellene énnem [...] Nekem a könnyen megtámadható / igazság kell; a mindent kihívó [...] és legigazabb épp abban vagyok, / mit e világ belőlem gyáván visszadob.” Az itt kívánatosnak mutatott felfogás nem skatulyáz, hanem az azonos jelenségek, szavak helyzetenként változó értelmei között éber figyelemmel különböztetni tud. Sok ilyen, kettősségeként megragadható különbség kap szerepet a kötetben. A halál lehet termékenyen alakító és értelmetlenül romboló (illetve háborús, hiábavaló és békés, „jó halál”). Az Isten többnyire végső remény, de fölrémlik egy örült demiurgosz képe is (*Isten forró agyában*). A „fent” lehet szellemi, emelkedés, de lehet a földi tipró hatalom (*Talpak*). A csönd bizonyos esetben a kifosztottság némasága (*Lehet még...*), máskor az érlelődés csöndje (*Óda egy krumpliföldhöz*: „Munkálok én is, a szavak alatt / magától érik gond és gondolat [...] Folyik az élet, az én földem ez. / Az erdőben a déli csend neszez”; *Szabad halott*: „Kifarag, mint szobrot / a szorgos csönd”). Az ellentétek ugyancsak lehetnek szétszaggatók és termékenyek. Az elsöre példa a *Szécsenyi* „szakadó lelkű férfiya” vagy az *Isten forró agyában* képei („a jég holddal, a láng nappal”) és ösztönzései („Ez ölni nógatta, az meghajolni, / ez kézen járni, az kukorékolni...”).

Talán a kiragadott szempontokból és idézetekből is látható, hogy a *Szembenézve* nemcsak a költői alakulás stádiumaként, hanem önállóan is figyelemre méltó teljesítmény. Az itt közölt, egyenletesen magas színvonalú versek magukba foglalják az illyési életmű és szemlélet egész gazdagságát. Egy apokaliptikus kiélezett helyzetben tud józan maradni, a reménytelennek tűnőben is meglátni az esélyt. Mindenekelőtt a fenyegető értelmetlen halál hangolódik át lehetőséggé, teremtőerővé. Ami, ha bizonyosságot nem is ad, de mindenesetre igazolja a szerző öregkori naplójában megfogalmazott tételt: „Így van: minden kultúra éltető magva a halál. A legyőzendő halál. Minden filozófia lényege, hogy elviselhetően nézzünk a halál elébe. Hogy élni tudjunk tudatunkban a halállal.”¹⁰

¹⁰ ILLYÉS: *i. m.* (1991), 78.